

UOT 81

MƏTNİN KONSEPTUAL STRUKTURUNDA SİNONİM PARADİQMLƏRİNİN KOQNİTİV-SEMANTİK İMKANLARI

Lətifə Vüqar qızı Şirzadova

Azərbaycan Dillər Universitetinin

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

ORCID: 0000-0002-8842-1218**E-mail:** latifa.shirzadova@adu.edu.az**Açar sözlər:** sinonim paradigmləri, qradasiya, emosional kulminasiya, mətn dilçiliyi**Ключевые слова:** синонимические парадигмы, градация, эмоциональная кульминация, лингвистика текста**Keywords:** synonymic paradigms, gradation, emotional climax, text linguistics

Mətn yalnız cümlələrin ardıcıl düzülüşü deyil, daxili qanunauyğunluqlarla təşkil olunan mü-rəkkəb və çoxqatlı bir sistemdir. Bu sistemdə hər bir dil vahidi digər vahidlərlə əlaqə daxilində işlənir və ümumi məna bütövlüyünün formalaşmasına xidmət edir. Müasir dilçilik yanaşma-larında sinonimlər yalnız eyni və ya yaxın mənanı ifadə edən sözlər olmaqla yanaşı, həm də mətnin daxili quruluşunu təşkil edən, onun məna və üslub səviyyəsini tənzimləyən əsas vasi-tələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Sinonimlərin düzgün və məqsədyönlü istifadəsi mətnə in-formasiyanın daha səliqəli paylanmasına, fikrin müxtəlif tərəflərdən təqdim olunmasına və oxu-cuya daha aydın çatdırılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda bu vasitə təkrarı aradan qaldıraraq nitqin axıcılığını təmin edir və onu daha təsirli edir.

Bədii mətnə sinonimlərin yanaşı verilməsi məqsədli bir üslubi vasitə kimi çıxış edir. Müə-lif sinonimləri sintaqmatik şəkildə toplamaqla ifadənin təsir gücünü artırır, mənanı daha aydın və emosional şəkildə çatdırır. Beləliklə, adi halda ziddiyyət kimi görünən bu vəziyyət bədii mətnə vahid və məqsədyönlü bir ifadə üsuluna çevrilir.

“Onun qəlbindəki qorxu, hürkü, vəhimə bir-birinə qarışmışdı.” Burada *qorxu*, *hürkü*, və-*himə* bir paradigmdir. Onların sintaqmatik olaraq yan-yana gəlməsi mənanı şaxələndirir və oxu-cuya personajın daxili gərginliyini daha dərinə hiss etdirir. Bu, paradigmin sintaqmatika da-xilində genişlənməsidir.

Bəzən dil sistemində sinonim olmayan sözlər konkret bir sintaqmatik əlaqə daxilində sino-nimləşir. Buna kontekstual sinonimiya deyilir. Sistem səviyyəsində bu sözlər fərqli paradig-malara aiddir. Mətn daxilində onlar eyni funksiyanı yerinə yetirir. *“Həyatı bir oyun idi, sonu bəlli olmayan bir qumar.”*

Bu nümunədəki *“oyun”* və *“qumar”* lüğəvi mənada tam sinonim olmasalar da, bu sintaq-matik zəncirdə bir-birini əvəz edərək mətnin semantik nizamını qurur.

Mətnin daxili nizamlanmasında paradigmatik seçim sintaqmatik qüsurları aradan qaldırır. Sintaqmatik oxda sözlərin seçilməsi və yerləşdirilməsi dilin daxili nizamlayıcı qanunlarına tabedir. Sinonim paradigmi burada “filtr” rolunu oynayaraq mətnin həm dəqiq, həm də estetik olmasını təmin edir [7, s. 74].

Elmi mətnə əsas məqsəd informasiyanın maksimum dəqiqliklə və obyektiv şəkildə ötürül-

məsidir. Burada sinonimlər, əsasən, denotativ səviyyədə işlənir.

Elmi mətnlərdə çox vaxt terminlər arasındakı sinonimiya müşahidə olunur. Məsələn, *dilçilik* – *lingvistika*, *sait* – *vokal*. Lakin müasir elmdə təkrarın qarşısını almaq üçün sinonimlərdən istifadəyə ehtiyatla yanaşılır, çünki terminoloji dəqiqlik hər şeydən üstündür.

Elmi mətnlərdə sinonim paradigmlərinin sıxlığı bədii mətnlərlə müqayisədə aşağıdır. Bir anlayış üçün seçilmiş ən uyğun termin mətn boyu sabit qalmağa meyllidir. Sözügedən sinonim paradigmləri mətnə konnotativ çalarların yaradılmasına deyil, leksik koheziyanın variativ şəkildə qurulmasına və mətnin estetik-informativ tarazlığının qorunmasına xidmət edir.

Bədii üslubda sinonimlik özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Burada əsas yük sözün konnotativ imkanların üzərinə düşür.

Müəllif eyni hərəkəti və ya əşyanı təsvir edərkən paradigmin ən uzaq üzvlərinə müraciət edir. Məsələn, *“getmək”* feili əvəzinə personajın halına uyğun olaraq *yollanmaq*, *rəvan olmaq*, *uzaqlaşmaq*, *süzülmək* kimi konnotativ çalarlı sözlər seçilir.

Mətnin daxili nizamlanmasında sinonimik əvəzləmələr zəncirvari rabitə yaradır. Bir anlayışın müxtəlif sinonimlərlə ifadə olunması oxucunun diqqətini əsas mövzuda saxlayır, lakin onu yeni semantik çalarlarla tanış edir. Mətnin bütövlüyü leksik-semantik variativlikdən birbaşa asılıdır. Sinonim paradigmlər mətnə daxili nizamlayıcı funksiyaları yerinə yetirərək semantik boşluqların yaranmasına imkan vermir.

Sinonim paradigmlərinin potensialı dedikdə, onun mətndəki həm denotativ, həm də konnotativ mənə yükü nəzərdə tutulur. Dilin özünü tənzimləmə prosesində sinonimlər mətnin emosional-ekspressiv qatını formalaşdırır.

Sinonim paradigmlərinin imkanlarını izah edərkən onların həm lüğəvi, həm də emosional və üslubi mənalarını nəzərə almaq vacibdir. Dilin işləmə prosesində sinonimlər yalnız informasiyanı ötürmür, eyni zamanda bu informasiyanın necə qəbul olunacağını da müəyyən edir. Bu baxımdan sinonimlər iki əsas funksiyaları yerinə yetirir. Birincisi, diferensiasiya funksiyasıdır, yəni mənə çalarlarının dəqiqləşdirilməsi. İkincisi isə intensivləşmə funksiyasıdır, yəni mənənin gücləndirilməsi. Məsələn, *böyük*, *nəhəng*, *əzəmətli*. Bu ardıcılıqda hər bir növbəti söz əvvəlkindən daha güclü təsir yaradır və fikrin emosional yükünü artırır.

Mətn daxilində sinonim vahidlərinin aktivləşməsi müəllifin kommunikativ niyyətinə xidmət edir. Bu prosesdə sözün emosional potensialı onun leksik mənasından daha önəmli ola bilər [3, s. 145].

Dil sistemində bəzən eyni anlayış üçün bir neçə sözün mövcudluğu artıq kimi görünə bilər və bu hal dil iqtisadiyyatı prinsipinə zidd hesab edilə bilər. Lakin mətn səviyyəsində bu, əksinə, dəqiqliyin və ifadə zənginliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Müəllif müxtəlif sinonimlər arasından ən uyğun variantı seçərək fikri daha dəqiq və təsirli şəkildə ifadə edir. Bu seçim prosesi təsadüfi deyil, dilin daxili qanunlarına əsaslanır və mətnin ümumi quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sinonimlər arasında baş verən bu seçim prosesi nəticəsində mətnin ən uyğun və optimal forması yaranır. Dil sisteminin özünü tənzimləmə qabiliyyəti mətnə sinonim paradigmlərinin dinamikası ilə üzə çıxır.

Mətn daxilində eyni predmeti müxtəlif cür adlandırmaq oxucunun diqqətini yormadan mövzunu mərkəzdə saxlayır. Bu, mətnin struktur bütövlüyünü təmin edir.

“Bu ev, bu mənzil, bu dörd divar artıq ona dar gəlirdi. Uzun illərin ocağı indi soyuq bir dustaqlanaya bənzəyirdi [6, s. 112].

Burada müəllif *ev – mənzil – ocaq* sinonim paradigmlərindən istifadə edərək məkanın qəhrəman üçün daşdığı mənanı dəyişir. Sonda gələn *dustaqxana* sözü isə bu paradigmə kontekstual olaraq daxil olur və mənzilə münasibəti tamamilə neqativləşdirir. Sinonimlər vasitəsilə qəhrəmanın şəhərə olan münasibətinin dinamikası sətiraltı şəkildə nizamlanır.

Sinonimlər mətndə sadəcə bir-birini əvəz etmir, həm də mənanı pilləli şəkildə artırır. Bu, dilin özünütənzimləmə mexanizminin ən aktiv formasıdır. Mətnin daxili nizamlanmasında sinonim paradigmlərinin oynadığı ən mühüm rollardan biri emosional gərginliyin kulminasiya nöqtəsini müəyyən etməkdir. Bu proses dilçilikdə qradasiya, yəni mənanın pilləli artımı prinsipi üzərində qurulur. Müəllif müəyyən bir hissi və ya vəziyyəti təsvir edərkən, paradigmatik sırada yer alan sinonimləri sintaqmatik oxda ardıcıl düzməklə oxucunun qavrayışını tədricən gərginləşdirir. Bu zaman sinonimlər sadəcə bir-birini əvəz edən vahidlər kimi deyil, bir-birinin semantik yükünü artıran və tamamlayan elementlər kimi çıxış edir. Məsələn, neytral bir sözlə başlayan silsilə hər növbəti addımda konnotativ yükü ağırlaşdırır və zəncirin sonuncu üzvü mətnin emosional pik həddini formalaşdırır.

Bu mexanizm mətndə semantik akumulasiya yaradır, yəni ifadənin emosional-ekspressiv təsirini artırır. Semantik akumulasiya dedikdə eyni və ya yaxın məna komponentlərinin mətndə toplanaraq ümumi semantik təsiri gücləndirməsi nəzərdə tutulur. Əgər yazıçı birbaşa ən güclü sözdən istifadə etsəydi, bu, oxucuda lazımi effekti yaratmaya bilərdi, çünki psixoloji hazırlıq mərhələsi ötürülmüş olardı. Sinonimik zəncir isə oxucunu addım-addım həmin gərginliyə hazırlayır. Müasir Azərbaycan nəsrində, xüsusilə Elçinin və Anarın psixoloji təsvirlərində biz bunun bariz nümunələrini görürük. Bir personajın daxili sarsıntısı təsvir olunarkən *“narahatlıq”*, *“hürkü”*, *“iztirab”* və *“dəhşət”* kimi sözlərin ardıcıl düzülüşü oxucunu sətiraltı bir həyəcanla son nöqtəyə daşıyır. Məsələn:

“Onun içindəki o qərribə qorxu, hürkü, dəhşət hissi get-gədə daha da böyüyür, bütün varlığını çulğayırdı.” [4, s. 114].

Qorxu – hürkü – dəhşət sırası paradigmatik üzvlərin sintaqmatik oxda yan-yanı gəlməsinin klassik nümunəsidir. Bu, dilin akumulasiya funksiyasıdır və mətnə gərginliyi nizamlayır.

Bu proses həm də dilin özünütənzimləmə qabiliyyətinin təzahürüdür. Bu seçim prosesi mətnə xüsusi bir dinamika bəxş edir. Kulminasiya nöqtəsində dayanan o sonuncu sinonim həm də mətnin ideya-məzmun bütövlüyünü tamamlayan əsas vasitəyə çevrilir. Bu nöqtədən sonra mətnə adətən hadisələrin axarı yeni bir istiqamət alır. Sinonimlərin bu cür silsiləvi işlənməsi dilin ekspressiv funksiyasının ən yüksək reallaşma formasıdır və mətnin estetik gücünü təmin edən başlıca amildir [7, s. 184].

Müasir ədəbiyyatda sinonim paradigmlərinə köhnəlmiş və ya yüksək üslublu sözlərin daxil edilməsi mətnin zaman və məkan daxilində nizamlanmasına xidmət edir.

“Bayandır xan öz taxtında deyil, sanki ulu bir əvurnatda əyləşmişdi. Bu kürsü artıq hakimiyyətin deyil, taleyin məsnədi idi.” [1, s. 45].

Mətn daxilində *“taxt”*, *“əvurnat”*, *“kürsü”* və *“məsnəd”* sözlərinin ardıcıl işlənməsi sinonimik sıranın sintaqmatik oxda necə semantik intensivlik yaratdığının bariz nümunəsidir. Müəllif burada neytral və hamıya tanış olan *“taxt”* sözündən başlayaraq, oxucunu getdikcə daha arxaik mənaya malik olan *“əvurnat”* və *“məsnəd”* anlayışlarına tərəf aparır. Bu silsilə vasitəsilə müəllif bədii zamanı müasir dövrdən qoparıb *“Kitabi-Dədə Qorqud”* dastanının atmosferinə daşıyır ki, bu da dilin üslubi nizamlayıcı funksiyasının birbaşa təzahürüdür.

“Təhminə otaqda gəzişir, gah pəncərəyə yaxınlaşır, gah da aynanın qarşısında dayanırdı. Onun bu hərəkəti, bu vurnuxması, bu çırpınışı Zaurun səbrini tükəndirirdi.” [6, s. 164].

Mətnə işlənən *hərəkət* – *vurnuxma* – *çırpınış* sinonimik sırası personajın (Təhminənin) fiziki hərəkətindən onun daxili, sarsıntılı psixoloji vəziyyətinə keçidi təmin edir. “*Hərəkət*” paradiqmin ən neytral, denotativ üzvüdür. Sadəcə fiziki yerdəyişməni bildirir. “*Vurnuxma*” ilə artıq neytrallıq itir və konnotativ çalar daxil olur. Bu söz məqsədsiz, gərgin və narahat bir hərəkəti ifadə edir. “*Çırpınış*” silsilənin kulminasiya nöqtəsidir. Bu söz hərəkəti emosional pik həddə çatdırır və personajın çarəsizliyini, daxili dramını simvolizə edir.

Bu sintaqmatik ardıcılıq Zaurun səbrinin tükənməsini oxucu üçün məntiqli və emosional baxımdan əsaslandırılmışdır. Müəllif sinonimləri pilləvari şəkildə kəskinləşdirməklə mətndəki psixoloji gərginliyi vizuallaşdırır. Bu, dilin mətndəki ekspressiv-emosional nizamlayıcı funksiyasının klassik nümunəsidir.

Beləliklə, paradiqmatik seçim ilə sintaqmatik uzlaşma arasındakı dialektik vəhdət dilin daxili özünütənzimləmə mexanizminin mətndəki ən aydın təzahürüdür. Sinonim paradiqmlərinin mətnə daxili potensialının öyrənilməsi həm linqvistik təhlilin dərinləşməsinə, həm də müəllifin fərdi üslubunun spesifik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına imkan verir.

Problemin aktuallığı. Müasir dilçilikdə dil vahidlərinin sistem-struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi öz yerini getdikcə daha çox antroposentrik və koqnitiv yanaşmalara verir. Bu baxımdan, sinonim paradiqmlərinin mətnə daxili fəaliyyətinin tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ənənəvi leksikologiyada sinonimlər daha çox lüğət tərkibinin zənginliyi kontekstində araşdırılsa da, onların mətnə emosional gərginliyin idarə olunması, kulminasiya nöqtəsinin yaranması və müəllif niyyətinin reallaşmasındakı rolu hələ də sistemli şəkildə öyrənilməyə ehtiyac duyur. Xüsusilə müasir Azərbaycan nəsrində dilin paradiqmatik imkanlarından sintaqmatik məqsədlər üçün istifadə olunması mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi, dilin özünütənzimləmə qabiliyyətinin dərk edilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi sinonimik silsilələrin sadəcə leksik variativlik vasitəsi kimi deyil, mətnin struktur-semantik bütövlüyünü təmin edən psixoloji nizamlayıcı kimi qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məqalədə sinonim paradiqmlərinin sintaqmatik oxda qradasiya prinsipi ilə düzülüşünün mətnə emosional kulminasiyanı necə formalaşdırdığı linqvistik analizə cəlb olunur. Bundan əlavə, elmi və bədii mətnlərdə sinonimlərin funksional diferensiasiyası — birində informativ ardıcılığı təmin etməsi, digərində isə konnotativ çalarları tündləşdirməsi məsələsi qarşılıqlı müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən müddəalar bədii mətnlərin linqvistik təhlili, yazıçının fərdi üslubunun tədqiqi və lüğətçilik təcrübəsində sinonimlərin üslubi çalarlarının dəqiqləşdirilməsi üçün praktik baza rolunu oynayır. Eyni zamanda, bu araşdırma müasir Azərbaycan nəsrinin dil xüsusiyyətlərini öyrənən gənc tədqiqatçılar üçün mənbə kimi tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. Yarımçıq əlyazma. - Bakı: Mütərcim, - 2013. - 280 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (IV cildə). - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006.

3. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. - Bakı: Elm, - 2002. - 212 s.
4. Elçin, Ə.İ. Seçilmiş əsərləri (X cildə, I cild). - Bakı: Çinar-Çap, - 2005. - 456 s.
5. Məmmədli, N.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2019. - 442 s.
6. Rzayev, A.R. Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi. - Bakı: Nurlan, - 2008. - 312 s.
7. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. - Bakı: Mütərcim, - 2013. - 420 s.

L.V. Şirzadova

**Mətnin konseptual strukturunda sinonim paradigmlərinin
koqnitiv-semantik imkanları
Xülasə**

Məqalədə sinonim paradigmlərinin mətnin struktur-semantik təşkilindəki rolu müasir Azərbaycan nəsr nümunələri əsasında tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi sinonimik silsilələrin sintaqmatik oxda qradasiya prinsipi ilə düzülərək məndə emosional gərginliyin kulminasiya nöqtəsini necə müəyyən etdiyini aşkar etməkdir. Müəllif tərəfindən Anar, Elçin və Kamal Abdullanın əsərlərindən seçilmiş real nümunələr lingvistik təhlilə cəlb olunur və sübut edilir ki, sinonimlər bədii məndə sadəcə leksik variativlik vasitəsi deyil, həm də konnotativ çalarları pilləli şəkildə tündləşdirən psixoloji nizamlayıcı funksiyasını daşıyır. Məqalədə paradigmatik seçim və sintaqmatik uzlaşma arasındakı əlaqə dilin özünütənzimləmə mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatın nəticələri mətn dilçiliyi, üslubiyyat və bədii mətnin lingvistik təhlili sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Л.В. Ширзадова

**Когнитивно-семантические возможности синонимических парадигм в
концептуальной структуре текста
Резюме**

В статье исследуется роль синонимических парадигм в структурно-семантической организации текста на основе образцов современной азербайджанской прозы. Основная цель исследования — выявить, как синонимические ряды, выстроенные по принципу градации на синтагматической оси, определяют кульминационную точку эмоционального напряжения в тексте. Лингвистическому анализу подвергаются реальные примеры из произведений Анара, Эльчина и Кямала Абдуллы. Доказывается, что в художественном тексте синонимы выступают не просто средством лексической вариативности, но и выполняют функцию психологического регулятора, постепенно сгущающего коннотативные оттенки. Связь между парадигматическим выбором и синтагматическим согласованием рассматривается как механизм саморегуляции языка. Результаты исследования имеют важное значение в области лингвистики текста, стилистики и лингвистического анализа художественного текста.

L.V. Shirzadova**Cognitive-semantic potential of synonymic paradigms in
the conceptual structure of the text****Summary**

The article examines the role of synonymic paradigms in the structural-semantic organization of texts based on examples of modern Azerbaijani prose. The primary objective of the research is to reveal how synonymic series, arranged according to the principle of gradation on the syntagmatic axis, determine the climax of emotional tension within a text. Real examples selected from the works of Anar, Elchin, and Kamal Abdulla are subjected to linguistic analysis. It is proven that in literary texts, synonyms function not merely as a means of lexical variability but also as psychological regulators that progressively intensify connotative nuances. The relationship between paradigmatic choice and syntagmatic alignment is evaluated as a self-regulation mechanism of the language. The findings of the study are of significant importance for text linguistics, stylistics, and the linguistic analysis of literary texts.

Redaksiyaya daxil olub: 01.05.2026